

РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО УСТРОЮ СКІФСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається зміна підходів до реконструкції соціального устрою скіфського суспільства протягом XX ст.

Протягом XX ст. у реконструктивній археології відбувався процес диференціації знання. Виділяються окремі напрями дослідження: етнічний, соціальний, ідеологічний, економічний. У межах кожного з цих напрямів утворюється своя дослідницька програма, що вирізняється предметом, метою та методологією (хоча базуються на тих самих археологічних та писемних джерелах) [1]. Розглянемо напрям, який у радянській історіографії не без підстав вважався пріоритетним, а саме - питання соціального устрою.

Відтворення цілісної картини соціальної побудови скіфського суспільства розпочалося у XIX ст. Так, О. С. Лаппо-Данилевський вважав, що скіфи перебували на найвищій стадії варварства і наближалися до цивілізації [2]. На початку XX ст. М. І. Ростовцев визначав, що скіфський лад був військово-феодальним. На його думку, це було класове суспільство, яке за своїми характеристиками наближалось до великих кочових держав Хазарського каганату або Золотої Орди [3]. Згадані праці являли собою поодинокі спроби і не утворювали дослідницької програми. Про її утворення можна говорити лише починаючи з 30-х років XX ст. В основу соціальних реконструкцій було покладено співвідношення конкретних археологічних пам'яток із загальними схемами, розробленими за письмовими джерелами [4].

Такою загальною схемою стала періодизація історичного розвитку Моргана-Енгельса, на основі якої радянськими науковцями була створена п'ятичленна формаційна концепція. Періодизація, розроблена як економічна, базувалася на тому, що кожний ступінь розвитку виробничих відносин визначає соціальний лад суспільства, його структуру та явища надбудови. Тому головною метою соціологічних досліджень вважалося визначення соціального устрою, у якому побутувало конкретне населення давнини (тобто рівня розвитку, який визначав усі інші елементи системи).

Дослідницька програма, що базувалася на формаційній концепції, розвивалася у двох напрямках. Перший напрям розроблявся у працях С. О. Семенова-Зусера [5], В. І. Равдонікаса та В. І. Артамонова [6] і визначав суспільний лад скіфів, як родоплемінний на своєму вищому рівні, на стадії переходу до класового суспільства.

Іншу теорію запропонував О. П. Смирнов [7]. На його думку, у скіфів панував рабовласницький лад, що потверджується низкою свідчень про наявність рабства у скіфів. Проте для обґрунтування цього твердження необхідно довести, що рабська праця була основою виробництва. Аргументація тезису базується переважно на фактах жорстокого поводження з робочою силою. Автор наводить свідчення Геродота про випад-

ки жорстокого ставлення до рабів (осліплення, побиття) і робить висновок, що така поведінка характерна для античного світу, а не для патріархальної форми рабовласництва. Так, доведення основного тезису замінено на доказ супутньої ознаки (ставлення до раба як до інструменту). При такому підході, на наш погляд, доведенню підлягає наявність необхідного зв'язку між жорстокістю та рабством. Археологічним доказом на користь рабовласництва стає наявність супровідних кістяків у похованнях знатних скіфів. Такий висновок робиться з апіорного судження про неможливість добровільної смерті наявних осіб. Однак історія знає багато прикладів добровільної смерті разом з володарем [8]. Отже, наявність залежних осіб зовсім не свідчить, що вони були основою виробництва.

У працях вчених 30-х років XX ст. питання соціального устрою перетворилося на самостійну наукову проблему першочергової важливості. Проте вона залишалася далекою від остаточного вирішення. Дискусія щодо наявності азіатського способу виробництва завершилася остаточною перемогою прибічників рабовласництва, що на багато років уперед визначила розвиток скіфознавства. Більшість дослідників наступних років намагалися визначити час, коли встановилося рабовласництво.

У реконструктивних методах тієї доби перевага надавалась писемним свідченням античних авторів, археологічний матеріал мав здебільшого ілюстративний характер. Це можна назвати методом прямих реконструкцій, за яким наявність багатих поховань вказувало на наявність знаті). Особливості такого методу охарактеризовані у методологічних публікаціях: «Конкретно-історичні дослідження в археології, які потребували винайдення специфічних хронологічних, регіональних та місцевих особливостей з урахуванням загальних соціальних закономірностей, закінчувалися, як правило, лише оцінками загального характеру, що дуже мало говорили про конкретно-історичну специфіку пам'ятки...» [9]. Ілюстрацією такого методу може слугувати стаття С. П. Толстова щодо середньоазіатських скіфів, опублікована у 1963 р.: «Для такої епохи це могло бути лише рабовласницьке суспільство» [10].

Проте не можна розглядати такий підхід лише як «хворобу росту» або недолік тогочасних соціальних реконструкцій. Це був фундаментальний принцип певної дослідницької програми на першому її етапі. Коли відбувся перехід до наступ-

ного етапу, такий підхід виявився надто схематичним. Тому від вирішення загальних питань перейшли до розробок окремих, більш конкретних проблем.

Ознаки кризи намітилися у 60-70-х роках XX ст. її визначили як загальну археологічну кризу, що полягала в усвідомленні недостатності наявної теоретичної бази та необхідності створення теорії середнього рівня, яка була б проміжною ланкою між конкретним археологічним матеріалом та загальносоціологічними схемами [11]. Причиною подібних вимог стало усвідомлення неможливості застосування надто загальної схеми історичного розвитку для опису конкретних суспільств давнини.

Науковці почали активніше піддавати сумніву окремі положення формаційної концепції (ситуація не дозволяла повністю її переглянути). Відбулася дискусія щодо давніх суспільних формацій. Розпочалися досліджування питань, присвячених азіатському способу виробництва. Дискусія привела до рішення: не відмовляючись від ідеї єдиної рабовласницької формації і не визнаючи існування азіатського способу виробництва, виділити два етапи в розвитку рабовласницьких суспільств - патріархальний та античний. У патріархальний період рабство не відігравало значної ролі у суспільному виробництві, а в античний досягло свого найвищого розвитку. Ми бачимо першу спробу переглянути фундаментальну теорію даної дослідницької програми. Науковці вважали, що формаційна концепція цілком правильно та об'єктивно відображає історичний процес, тому реконструкції, засновані на цій концепції, також цілком достовірно відображають розвиток окремого суспільства (який базується на тих самих загальних закономірностях). Якщо піддається сумніву схема, то й конкретні дослідження можуть виявитися хибними. Щодо питання реконструкцій скіфського суспільства, то дискусія мала конкретні наслідки. У дискусії брали участь О. М. Хазанов та Д. Б. Шелов, які виступили проти намагання представити скіфське суспільство як типово рабовласницьке. О. М. Хазанов, використавши широкий спектр джерел (лінгвістичних, нумізматичних, писемних, археологічних та етнографічних), заклав основи нового підходу до соціальних реконструкцій у скіфознавстві. Він також окреслив методи, які використовувалися у подальших дослідженнях. Науковець намагався розглядати скіфів як частину кочового світу, розвиток якого не відбувається прогресивним шляхом, тому історія

скіфів може бути вилучена із суперечок про формації. Він був переконаний, що раби у скіфів мали невеличке застосування. Багато науковців вважало рабами різні категорії залежного населення. Важливим аспектом дослідження було порівняння з іншими кочовими суспільствами (із залученням писемних та етнографічних джерел). Результатом був висновок, що суспільства кочовиків давнини та середньовіччя мають свої особливості розвитку, а також кочові суспільства як стародавнього світу, так і середньовіччя, мало чим відрізняються один від одного: «... Між кочівниками давнини і середньовіччя не прослідковується істотних відмінностей... в такому випадку картина безперервного поступального процесу видається доволі сумнівною» [12]. Згодом місце головної теорії для розробки соціальних питань скіфського суспільства зайняли загальні дослідження з кочівникознавства, побудовані на етнографічному матеріалі, що допомагало з'ясувати спільні риси у розвитку кочових суспільств.

Вихід праці О. А. Хазанова зовсім не означав перемогу нової парадигми у скіфознавстві. Багато дослідників продовжували вважати суспільство скіфів рабовласницьким, хоча й мусили внести певні корективи у свої теорії. Так, О. І. Тереножкін, який погодився з тезою про рабовласницький характер скіфського суспільства, у 1977 р. опублікував статтю, в якій підтримав думку про існування у скіфів патріархального етапу рабовласництва. Він заявив, що суспільство скіфів мало ранньокласовий характер, проте самі класи утворилися раніше, ніж вважалося досі - у VII-VI ст. до н. е. [13].

Отже, у 70-х роках починає формуватися нова парадигма дослідження. Формаційна концепція поступово втрачає свої пріоритетні позиції, і увага вчених починає зосереджуватися на виявленні соціальної структури. Це питання ставилося і раніше, проте вирішувалося доволі схематично: завжди констатувалася наявність військової аристократії, простих общинників, жерців, залежних осіб. Для дослідження соціальної структури більшого значення набуває археологічний матеріал, який дозволяє виявляти її конкретні особливості. Якщо раніше він відігравав лише ілюстративну роль, то застосування статистичних методів обчислення масового матеріалу дали можливість точніше відтворити соціальну стратифікацію скіфського суспільства.

Статистичні методи застосовувалися для аналізу всіх верств населення степової Скіфії. У першу чергу увагу приділяли «царським» похованням, проте не залишилися поза увагою і бідні поховання. Так, наприклад, дослідження К. П. Бу-

нятян [14] присвячені рядовим похованням скіфської доби [14], середній прошарок населення досліджував В. Ф. Генінг. Основною методологічною тезою стала дуже старе і традиційне твердження, що соціальний та майновий статус (власність і статус у військово-політичній організації, за В. Ф. Генінгом) померлого віддзеркалюється у його поховальній споруді. Враховувалися такі компоненти поховальної пам'ятки, як: трудові витрати на спорудження, внутрішня конструкція, інвентар, жертвоприношення, залишки тризни. Загалом було виділено 7 груп. 1-3 групи (95 % досліджених поховань) віднесено до поховань рядового вільного населення. Далі йде заможний прошарок (15-20 %), знать (її вищий прошарок становлять номархи - голови окремих округів), «царі» окремих областей (царствена еліта). Генінг В. Ф. використав для аналізу виборку у 50 поховань [15]. Розроблялися питання важливості окремих ознак для визначення статусу похованого. Дослідники наголошували на переважному значенні трудових витрат на спорудження поховального комплексу перед інвентарем. Коли зустрічається дисонанс у цих двох ознаках, слід завжди віддавати перевагу трудовим затратам [16].

Проте результати окремих статистичних обчислень мертві без їх інтерпретації. С. Н. Бібіков зауважив, що всі складні прийоми математичної обробки археологічного матеріалу залишаються поза порогом історичних побудов і мало їм сприяють [17]. Цілком можливо, що ті самі цифри можна інтерпретувати по-різному. Наприклад, може викликати сумнів висновок щодо глибини диференціації, всього суспільства, якщо кожна з виділених груп відрізняється від сусідньої тільки однією чи двома ознаками без детального доказу, що дані ознаки мають безпосередній зв'язок з репрезентацією соціального статусу.

Метод статистичного обчислення масового матеріалу був обґрунтований рядом учених [18]. Він заснований на формалізації ознак поховальних пам'яток та їх статистичному обчисленні, в результаті чого виявляється ступінь стратифікованості суспільства. При цьому визначають значення статево-вікового поділу в суспільній практиці; важливість окремих індивідів визначається за обсягом трудових витрат на створення їхнього поховального комплексу. Враховують такі особливості поховань: надмогильні споруди, характер самої могили, інвентар, кістки жертвних тварин, географічне розташування поховання тощо. Щодо інтерпретації поховальних пам'яток як відображення соціальної структури, то тео-

ретичний підхід до них потребує коригування. Адже соціальні відносини відображаються у поховальних пам'ятках не безпосередньо. В. Ф. Генінг вважав, що поховання мусять акцентувати саме соціальний статус померлого [19]. На думку інших дослідників, соціальні відносини опосередковувалися ідеологією суспільства та міфологічними віруваннями. Так, наявність величезних «царських» поховань може і не бути критерієм для визначення часу утворення класових відносин, якщо в суспільстві існує звичай сакралізації голови колективу, що має ритуальні, а не політичні функції [20]. Важливим є питання, до якого рівня археологічного знання можна віднести подібні дослідження? Самі автори вважають його лише певним етапом для майбутнього комплексного вивчення, яке враховуватиме всі наявні джерела. Тому можна говорити, що сьогодні статистичні методи можна сприймати як реконструктивні, проте в майбутньому вони можуть вважатися нижчим рівнем дослідження, тобто рівнем обробки матеріалу.

Ми розглянули процес розвитку соціальних досліджень і тепер можемо зробити висновок про формування у 30-х роках XX ст. дослідницької програми, яка визначала характер більшості досліджень. Вона включала як теоретичний матеріал, так і методологію реконструкцій. У 60-70-х роках піддається сумніву головний теоретичний постулат цих досліджень - формаційна концепція. Звичайно, що при наявних умовах її

неможливо було усунути повністю, хоча її застосування значно ускладнювало скіфську проблематику. Науковці не могли остаточно визначити, до якої суспільно-економічної формації можна віднести скіфів: первісної, рабовласницької чи феодальної. Непорозуміння щодо цього питання пояснюються не вадами розумових здібностей науковців, а недосконалістю самої теорії, яка виявилася неспроможною описати скіфське суспільство. Тому поступово перемістилася на периферію науки. Головним предметом дослідження стали особливості соціального розвитку окремих суспільств. Змінилася також реконструктивна методологія. Застосування ідеї загальних закономірностей тепер базувалося на використанні порівняльно-етнографічного матеріалу (зокрема, відомостей про життя кочових суспільств). Одночасно також підвищується значення власне археологічних джерел для реконструкцій. Деякі дослідження використовують дані інших джерел (зокрема, писемних) лише як допоміжні.

Процеси, які відбувалися у скіфології у XX ст., певною мірою відображають основні моменти у розвитку реконструктивної археології загалом. З іншого боку, було б доцільно порівняти історію реконструкції скіфського суспільства з іншими, наприклад, тими, для яких не існує писемних джерел, а археологічний матеріал подає більше пам'яток осілости (це могло б доповнити наше дослідження).

1. Докладніше методологічну базу розглянуто в попередній публікації: Сорокіна С. А. Основні тенденції розвитку інтерпретацій у скіфології // Магістеріум. Археологічні студії.- К.: Стило, 2001.- С. 88-91.
2. Лаппо-Данилевский А. Скифские древности.- СПб., 1887.
3. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.- Л., 1925.
4. Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.- К.: Наук, думка, 1984.- С. 153.
5. Семенов-Зусер С. А. Родовая организация у скифов Геродота.- Л., 1931.
6. Артамонов М. И. Общественный строй скифов // Вестник ЛГУ.- 1947- № 9.- С. 70-88.
7. Смирнов А. П. Рабовладельческий строй у скифов-кочевников.- М.: Изд-во ГИМ, 1934- 36 с.
8. Савицкий П. Н. О задачах кочевниковедения (Почему скифы и гунны должны быть интересны для русского) // Опыт истории Евразии.- Прага: Евразийское книгоиздательство, 1928-Вып. 1.
9. Проблемная ситуация в современной археологии.- К., 1988.-С. 6.
10. Толстой С. П. Среднеазиатские скифы в свете новейших археологических открытий // Вестник древней истории.- 1963.-№2.-С. 41.
11. Проблемная ситуация в современной археологии.- К., 1988.-С. 60.
12. Хазанова А. М. Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников Евразийских степей.- М.: Наука, 1975.-С. 267.
13. Тереножкин А. И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы.- К.: Наук, думка, 1977.- С. 3-28.
- И. Бунятян Е. П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников).- К.: Наук, думка, 1985.- 227 с.; Бунятян Е. П. Рядовое население степной Скифии IV-III вв. до н. е. (опыт применения формализованно-статистического анализа социальной структуры по данным могильников: Автореф. дис.... канд. ист. наук.- К., 1981.- 28 с.
15. Генинг В. Ф. Проблемы социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н. е. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.-К.: Наук, думка, 1984.-С. 124-153.
16. Добролюбовский А. О. О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований.- К.: Наук, думка, 1982.- С. 63.
17. Бибииков С. Н. О совершенствовании разработок некоторых методологических вопросов в археологии // Методологические проблемы общественных наук.- К.: Наук, думка, 1985.- С. 223.
18. Формализованно-статистические методы в археологии.- К., 1990.
19. Генинг В. Ф. Вказ. праця.- С. 132.
20. Антонова Е. В., Раевский Д. С. Вказ праця.- С. 164.

S. Sorokina

THE RECONSTRUCTIONS OF THE SOCIAL STRUCTURE OF THE SCITHIAN SOCIETY

In the article the attempts to reconstruct the social structure of the Sciths are examined. During the XXth the methodological principles of archaeological interpretation had been changing from ascertaining of existence of slavery to understanding peculiarity of the nomadic societies, to which Sciths also belong.